

Xankisi MƏMMƏDOV*Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**mkhankishi@mail.ru*

ОYKONİM VƏ ORONİM KOMPONENTLİ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN POETİK SEMANTİKASI

Açar sözlər: Folklor, atalar sözü, oykonim, oronim, Bakı, Qarabağ, Naxçıvan, Şirvan, Bağdad.

SUMMARY

POETIC SEMANTICS OF THE PROVERBS AND SAYINGS WITH OECONYM AND ORONYM COMPONENTS

A set of geographically addressed names form the toponymic place of each language. This is also called toponymic space. This is the first toponymic space. There is also a "second toponymic space". These are geographical names in fiction and folklore that characterize address as well as nominative, aesthetic, symbolic, stylistic, and many other functions. In this regard, paremiological units related to the oeconyms and oronyms are of particular interest. The article discusses this problem – paremiological units related to Azerbaijani oeconyms and oronyms. This is topical both from the point of view language and in terms of the extra linguistic position of serving to study the history and culture of the people more deeply. It is stated that, there are such names of cities, villages or mountains that are mentioned once, and two or more times. What is written in this article is not considered a complete classification. As, any unit, of course, can be forgotten. Generally, there are not many paremiological units associated with the oeconyms and oronyms. For example, what was said can be seen more clearly in compared with the paremiological units associated with Moscow city. While we come across only six examples related to the Baku oeconym, there are more than thirty-five proverbs and parables about Moscow. The article gives twelve paremiological units related to the name of Baghdad, eight to the name of Dodurlu, six to the name of Baku, fifteen to the name of Mecca, and less to other oeconyms. In general, we came across only one hundred three paremiological units related to oeconyms and oronyms. The article also gives examples of poetry related to oronyms and oeconyms.

Key words: Folklore, proverbs, oeconym, oronym, Baku, Karabakh, Nakhchivan, Shirvan, Baghdad.

РЕЗЮМЕ

ПОЭТИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ПОСЛОВИЦ И ПРИТЧ С КОМПОНЕНТАМИ ОЙКОНИМОВ И ОРОНИМОВ

Набор географических названий представляет собой топонимическое пространство каждого языка, которое еще называют топонимическое пространственно - временное. Это первое топонимическое пространство. Есть еще «второе топонимическое пространство». Это географические названия в художественной литературе и фольклоре, которые характеризуют адреса, а также номинативные, эстетические, символические, стилистические и многие другие функции. В этой связи особый интерес представляют паремнологические единицы, относящиеся к ойконимам и оронимам. В статье рассматривается именно данная проблема - паремнологические единицы, относящиеся к ойконимам и оронимам Азербайджана. Это актуально как с точки зрения языка, так и с точки зрения экстралингвистической позиции, которая служит для более глубокого изучения истории и культуры народа. Следует отметить, что есть названия городов, деревень или гор, которые упоминаются один, два или более раз. То, что написано в этой статье, не является полной классификацией, так как про какую-то единицу, конечно же, можно забыть. В целом, паремнологических единиц,

связанных с ойконимами и оронимами, не так много. Например, это можно увидеть более отчетливо в сравнении с паремнологическими единицами, связанных с городом Москва. Если мы встречаем всего шесть примеров бакинских ойконимов, то о Москве существует более тридцати пяти пословиц и притч. В статье приводится двенадцать паремнологических единиц, относящихся к названию Багдада, восемь - к названию Додурлу, шесть - к названию Баку, пятнадцать - к названию Мекки и меньше - к другим ойконимам. В целом мы встретили всего сто три паремнологических единицы, относящиеся к ойконимам и оронимам. В статье также приведены примеры стихов, относящихся к оронимам и ойконимам.

Ключевые слова: Фольклор, пословицы, ойконим, ороним, Баку, Карабах, Нахчыван, Ширван, Багдад.

Dünyada nə varsa, hamısının ünvanı var. İnsanın ünvanı onun doğulduğu yerdən - kənddən, şəhərdən, rayondan və ölkədən başlayır. Və bu dünyada hər kəs özünə cavabdehdir. Təkcə o dünyada soruşurlar ki, sən kimin övlədisan və hansı məmləkətdənsən? Coğrafi ünvanlı adların məcmusu hər bir dilin toponimik məkanını təşkil edir. Buna toponomik fəza da deyirlər. Bu birinci toponimik məkandır. «İkinci toponimik məkan» da var. Bu, bədi ədəbiyyatda və folklorada coğrafi adlardır ki, onlar ünvanı xarakterizə etdiyi qədər nominativ, estetik, simvolik, üslubi və bir çox digər funksiyaları da xarakterizə edir. Bu baxımdan antroponim, astionim, aqoronom, komonim, drionim, dromonim, qodonim, urbanonim, oykonim, hidronim və oronimlərlə bağlı paremioloji vahidlərin tədqiq edilməsi xüsusi maraq doğurur. Çünki, bu həm dil nöqtəyi-nəzərindən, həm də xalqın tarixini və mədəniyyətini daha dərinədən öyrənməyə xidmət edən ekstralingvistik mövqə baxımından aktualdır. Məqalədə Azərbaycan oykonimləri və oronimləri ilə bağlı paremioloji vahidlərdən söhbət açılır. Elə şəhər, kənd və ya dağ adı var ki, onun adına bir dəfə, eləsi var ki, iki və daha çox dəfə rast gəlinir. Əlbəttə, bizim bu məqalədə yazdıqlarımız tam dəqiq təsnifat deyil. Çünki, hər hansı bir vahid, sözsüz ki, yaddan çıxma bilər. Ümumiyyətlə, oykonimlər və oronimlər ilə bağlı paremioloji vahidlər o qədər də çox deyil. Rusiyanın paytaxtı Moskva şəhəri ilə bağlı olan paremioloji vahidlərlə müqayisədə deyilənləri daha aydın görmək olar. Məsələn, Bakı oykonimi ilə bağlı cəmi altı nümunəyə rast gəldiyimiz halda, Moskva ilə bağlı atalar sözləri və məsəllər otuz beşdən çoxdur. «Moskva əsrlərlə tikilib, Piter milyon illərlə» (Moskva создана веками, Питер - миллионами)». Kim ki Moskvada olmayıb, deməli, gözəlliyi görməyib» (Кто в Москве не бывал, красоты не видал), «Piter - baş, Moskva - ürək» (Питер - голова, Москва - сердце), Moskvada hər şey taparsan, quş südündən başqa» (В Москве все найдешь, кроме птичьего молока) «Moskva bütün şəhərlərin anasıdır» (Москва всем городам мать), «Fransız kimi Moskvada batdı» (Пропал, как француз в Москве), «Moskvada atandan və anandan başqa hər şey taparsan» (В Москве все найдешь, кроме отца и матери) və s. Apardığımız tədqiqatlarda Bağdad adı ilə bağlı on iki, Dodurlu adı ilə səkkiz, Bakı adı ilə altı, Məkkə adı ilə bağlı on beş, digər oykonimlərlə bağlı isə daha az paremioloji vahidlərə rast gəldik.

Bağdad adı ilə bağlı on iki atalar sözünə diqqət edək:

- Arının şahı şah olsa, balı Bağdaddan gələr;
- Aşıqə Bağdad uzaq deyil;
- Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə;
- Çanağında bal olsun, arısı gələr Bağdaddan;
- Haqlı söz haqsız Bağdaddan qaytarar;
- Hər kişiyyə kəndü şəhəri yeg gəlür Bağdaddan;
- Kor ya burada, ya Bağdadda;
- Kora vay bura - vay Bağdad;
- Sən balını hazırla, qonaq Bağdaddan gələr;
- Tək ayranın olsun, sinək Bağdaddan gəlür qonar;
- Tərəkəmə öz obasını Bağdaddan böyük bilər;
- Yanlış hesab Bağdaddan dönər/qayıdar.

Dodurlu adı ilə bağlı səkkiz atalar sözünə rast gəldik:

- Dodurlu eşşək də ərik gətirərdi;
- Dodurlu hara, Bodurlu hara;
- Dodurlu qaxac yeyər, qaxınc yox;
- Dodurlu öyülər, söyülməz;
- Dodurlunun dediyini Bodurlu deyə bilməz;
- Dodurlunun hənəyi kələk kəsər;
- Dodurlunun səpdiyi toxum şörəkətdə olar;
- Dodurlunun uğuru ör olar, sonu dör olar.

Bakı adı ilə bağlı altı atalar sözünə rast gəldik:

- Bakı Şərqi qapısıdır;
- Bakı yertim-yesir məskənidir;
- Bakıda işlə, Gəncədə dişlə;
- Bakıda qazan, Tiflisdə xərcə;
- Bakılı cüt danışar, şəkili qaş-gözlə, dərbəndli kəllə ilə;
- Şamaxıda danışır, Bakıda eşidilir.

Məkkə adı ilə bağlı beş atalar sözünə rast gəldik:

- Eşşək Məkkəyə getməklə hacı olmaz;
- Hacı Məkkədə, dərviş təkkədə;
- Hacılar Məkkəyə getdi, qapıları açıq qoyun, hacılar Məkkədən gəldi, qapıları bağlayın;

• Həcdən gələn mən, Məkkədən xəbər verən sən;

• Qurd keçiyə dəyməsə, Məkkəyə gedər.

İsfahan adı ilə bağlı dörd atalar sözünə rast gəldik:

- Hər anqırana axur bağlasan, burdan İsfahanacan töylə olar;
- İsfahan burda deyilsə də, yüz iynə boyu burdadır;

• Qurd qoyuna dəyməsə, İsfahana gedər;

• Soraq-soraq ilə İsfahana gedərlər.

Mazandaran və Şirvan adı ilə bağlı üç atalar sözünə rast gəldik:

- Aləmə/hamıya it hürər, bizə Mazandaran çaqqalı;
- Hamı/şah da bilir ki, Şirvan çuxurdadır;
- Mazandaranda çaqqal az idi, biri də gəmi ilə gəldi;
- Ölmək istəyirsən, get/köç Mazandarana;
- Sən tərənincə, qırğı Şirvanı aşar;
- Şəki küləyi açar, Şirvan küləyi batırar.

Naxçıvan, Gilan, Ordubad, Yəmən, Qarabağ, Həcc, Ağcaqabul/Hacıqabul, Ərdəbil, Şam, Şəki, Bodurlu və Zirə adları ilə bağlı iki atalar sözünə rast gəldik:

- Altmış yaşda qoca, indi gedir Həccə;
- Bal tutanda arısı Şamdan gələr;
- Bez istəyirsən - Zəncana get, ölüm istəyirsən - Gilana;
- Bəhslə Həccə gedən yollarda sərgərdan olar;
- Bərdə Qarabağın darvazasıdır;
- Çanaxda balın olsun, Yəməndən arı gələr;
- Dəvəni toya çağırıldı. O da ağladı ki, mənə ya Naxçıvana duza göndərilər, ya da Gilana/Bərgüşada düyüyə;
- Dəvənin azanı Ağcaqabula gedər;
- Elə bilirsən Qarabağda oğul yoxdur;
- Ərdəbil yekə şəhər, hər kəs də öz vəkili;
- Günsüzə gün olmaz, Ərdəbildə yer olmaz;
- Qismətdə vardisa, gələr Yəməndən, qismətdə yoxdusa, düşər dəhəndən;
- Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı;
- Ordubad Təbrizin gül bağıdır;
- Ordubad toprağı behişt, Ordubad əhli behişt yaradandır;
- Sən öl, mən Ağcaqabulda sənün üçün dəvə kəsir;
- Şəki küləyi açar, Şirvan küləyi batırar;
- Yezidin Şamə getməsi doğru oldu;
- Zirədən ayaq götür, irəlində Nardarandır;
- Zirəyə getdin çörək götür, Zirədən çıxdım ayaq götür.

Qeyd edək ki, yuxarıda adını çəkdiyimiz Ağcaqabulun əsl adı bizim yaxşı tanıdığımız Hacıqabuldur. Sadəcə olaraq yerli camaat Ağcaqabul adını da işlədirlər. Kür-Araz düzənliyində yerləşən bu yer 1939 - 1959 - cu illərdə Qazıməmməd, 1990-cı ildən isə Hacıqabul adlanır.

Ağsu, Alhümbətli, Bərgüşad, Calut, Cəfərabad, Daşağlı, Dərbənd, Ənzəli, Göyçə, Gürcüstan, Xaçmaz, Hələb, Həməzəli, Hövsan, İran, İraq, Qalxanlı, Qumlax, Karakas, Kəbə, Kələxana, Kərbəla, Kəsəmən, Kirman, Lahic,

Marağa, Mosul, Nardaran, Padar, Salyan, Savalan, Şamaxı, Şiraz, Şap, Şup, Şüvəlan, Təbriz, Urum, Yağləvənd, Yevlax və Zəncan adları ilə bağlı bir atalar sözüne rast gəldik:

- Ağsuluya dedilər: Gəl görüşək. Dedi: Gəl su içək;
- Alihümbətli mənəm, inadkarlığı siz eləyirsiniz;
- Armud ağzıma, sapı Savalana;
- Belə matahın var, Cəfərabad bazarına apar;
- Bez alırsan Mosuldan al, qız alırsan əsildən al;
- Bez istəyirsən - Zəncana get, ölüm istəyirsən - Gilana;
- Bir başa üç yumruq çoxdu axı, a Yağləvənd;
- Bu Göyçə balığıdı, seç apar;
- Bu pəhriz nə, bu Lahic turşusu nə;
- Dedim bir ağız ağla, demədim ki, İrani başına bağla;
- Doğa doqqaza, xaşıl Xaşmaza, yayma yaylağa;
- Fikri Hələbdə qatır satır;
- Hər kənddə bir dəli, Calutda ələ düşən dəli;
- Hər kənddən bir dəli, Qalxanlıdan qabağına gələni;
- Hər yetəni eylədilər kəndxuda, gizami Şüvəlan getdi bada;
- Kəlləpaça suyu üçün Hövsana gedər;
- İyi deyənimsə olsun, Urumda olsun;
- Keçəl bəzənincə toy Karakasdan keçdi;
- Kələxana gomuşu yatmağa yararır;
- Qumlaxlının həyətinə fındıq olar, Daşağlının həyətinə keçi;
- Min evli Kəsəmənə bir ay oruc, yeddi evli kəndə də bir ay oruc;
- Mollaya plov de, Marağa nə yoldu;
- Obası Padarsa/Podarsa, özü də çodar olar;
- Oğru gedər Şiraza, görənə verərlər cəza;
- Salyanda it aziydi, biri də gəmiylə gəldi;
- Sora-sora Kəbəyə varırlar;
- Sücaətini Kərbəlaya saxlamısan?
- Şahidini yalançı İraqda istər;
- Şap elə bilir Şapdadı, Şup elə bilir Şupdadı;
- Tehrannan Yevlaxda dolananmıyan heç yerdə dolanammaz;
- Tiflisin üstü bostan, abad olsun Gürcüstan;
- Yaxşı yarağı var idi, Həməzlidə qaldı;
- Yaxşı yarağım vardı, Ənzəlidə qaldı;
- Zirədən ayaq götür, irəlidə Nardarandır;
- Zirəni Kirmana aparır.

Çox qədim köklərə malik olan Azərbaycan folklor nümunələrinin tarixini bilmədən onların mənasını və mənşəyini anlamaq o qədər də asan deyil. Bu vahidlərin çoxunun yaranma səbəbi bizə məlum olmasa da, məlum olanlar da kifayət qədərdir. Bir neçə paremioloji vahidin yaranma səbəbinə diqqət edək:

«**Bir başa üç yumruq çoxdu axı, a Yağləvənd**» - bu deyimə yaranma səbəbi haqqında mənbələrdə qeyd olunur ki, ilkin adı Qarabulaq, sonra Qaryagin, 1959-cu ildən isə Füzuli olan bu rayonun Mahmudlu kəndindən bir cavan oğlan çöldə heyvan otarırmış. Baxır ki, budu ona tərəf üç nəfər əlisilahlı gəlir. Quşqulanır yəni şübhələnir, hürkür, titrəyir. Deyir, bunlar kimdilsə heç yaxşı adama oxşamırlar, qaçaq-quldura oxşayırlar, yaqın məni qarət edəcəklər. Gümanı düz çıxır. Gələnlər Yağləvənd obasından üç qaçaq olur. Üçü də yaxınlaşır növbə ilə bu oğlanın başına qapaz vurub qışqırırlar: - Çıx, heyvanın dalından! Yazıq oğlan neyləsin, ələcsiz qalib silahlıların qorxusundan kənara çəkilir. Yağləvəndlilər mal-heyvanı sürüb aparırlar. Malların ardınca baxan çoban başını sıgallaya-sıgallaya deyir: - «Bir başa üç yumruq çoxdu axı, a Yağləvənd». Elə o vaxtdan bu məsəl dillər əzbəri olur. Yeri gəlmişkən, Yağləvənd sözünün yaranması ilə bağlı maraqlı bir rəvayət var. Əslində bu, rəvayət yox, həqiqətdir. Deyir, bir gün adəti üzrə Əmir Teymur yenə Qarabağa qışlamağa gəlmişim. Qarabağda qonağa gözün yağın içirdəllər. Odur ki, el-oba, ağsaqqalar, başbilenlər yığışib əmirin görüşünə gedirlər. Əmir Teymur gələnləri ədəb-ərkanla qəbul edib, hal-əhval tutur, keflərini, necə yaşadıklarını soruşur. Başbilenlərdən biri qayıdır ki, siz sağ olun, biz lap xan kefində yaşayırdıq. Söz Teymuru tutur və qayıdır ki, əgər belədirsə, sabah mənim qoşunum sizə qonaq gələcək. Əgər doyunca yedirib-ıçırtməsəniz obanızı başsız, odanızı ocağınızı daşsız qoyacağam, torpağımızı at torbası ilə daşıdırıb yerinə sarımsaq əkdircəyəm. Əmir Teymurla görüşməyə gələnlər kor-peşiman, yersiz danışan adamı da danlaya-danlaya geri qayıdırlar. Nələri vardı axı, Əmir Teymura da nə versinlər. Onun qoşunu da bir deyil, iki deyil. Bir ucu burda, o biri ucu Xudafərində. Nə isə, ağsaqqallar məsləhətləşib qoşun üçün plov bişirməyə qərar verirlər. Bəli, plov qazanları asılır. Sabah gü-norta öynəsinə qoşun qonaq gəlir. Di gəl ki, süfrəyə oturanlardan kim əlini uzadıb plovdan bir pəncə alırsa, elə o dəqiqə də «doydum» deyir. Söz gedib Əmirə çatır. Əmir Teymur buyruq verir ki, plovdan bir bulud da ona gətirsinlər. Plovu gətirirlər ortalağa. Əmir Teymur bir tikə ağzına qoyan kimi işi başa düşür. Plov teyxa yağ idi. Əlini-əlinə vurub gültür. Qayıdır ki, yaxşı canınızı qurtardınız, ağıllı, yağlı fənd işlətdiniz! Elə həmin gündən o elin, o obanın adı Yağlıvənd yəni Yağlıfənd olaraq qalır. İnsafən, yaxşı biclik işlədiblər, yoxsa indi o yerlərdə sarımsaq əkdirdilər. Yağləvənd oykoniuminin yaranma səbəbi ilə bağlı başqa rəvayətlər də var.

«**İsfahan burda deyilsə də yüz iynə boyu burdadır**» deyiminin də maraqlı bir yaranma tarixi var. Deyir, bir gün bir gopçu camaat arasında deyir: - Mən İsfahanda yüz iynə boyu tullanırdım. Deyirlər ki, yüz iynə boyu tullanmaq mümkün deyil, bir azca aşağı yen. Kişi inadından dönmür və hamını inandırmağa çalışır ki, o, guya doğrudan da İsfahanda yüz iynə boyu tullanıb. Onun sözünün doğru-yalan

olduğunu öyrənmək üçün yüz iynə boyunu ölçüb deyirlər: - İsfahan burda deyilsə də yüz iynə boyu burdadır. İndi gəl tullan görək, necə tullanırsan? Kişi görür ki, yalanının üstü açılacaq, deyir: - Yox, gedin İsfahanı bura gətirin, mən orda tullanmışam. Yeri gəlmişkən, beləsinə «cığal» və ya «dağab» adam deyirlər. «Cığal» sözü haqqında atalar sözüümüz də var: «Cığala Tanrı verməz, versə də qarnı doymaz».

Elə bilirsən, Qarabağda oğul yoxdur? məsələnin yaranma səbəbi də maraqlıdır. Deyir özünə çox güvənən bir gənc Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik vilayətlərindən biri olan Qarabağın kəndlərindən birinə soxulur və xeyli mal-qaranı oğrayıb aparır. Anası əhvaatdan xəbər tutacaq oğlunun gələcək aqibətindən qorxur və oğlunu bu işdən çəkəndirmək istəyir. Oğlan təkəbbürlə deyir: - Ana, heç nədən qorxub eləmə, mən Qarabağa bələdəm. Orada mənə qabağıma çıxan oğul nə gəzir. Qarabağda bircə qoluzorlu oğul varsa, o da özüməm. Anası başını bulayır. Oğul, Qarabağda oğullar var ki, adamın belini sındırır, biləyini qırır. Allah göstərməsin elələrindən birinin əlinə düşsən, səni bağışlamayacaqlar haa. Oğlan gülüb deyir. - Yox ay ana, Qarabağda oğul yoxdur. Anası çox yalvarır, oğul eşitmir ki, eşitmir. Səhəri axşam oğlan yenə də həmin kəndə oğurluğa gedir. Onu tutub öldürür və atının üstünə sarıyib buraxırlar. At qapıya çatar, catmaz anası oğlunun halını görərk fəryad qopara-qopara deyir: - Can bala, sənə mən demişdim axı Qarabağda oğul çoxdu, amma ürcahına çıxan olmayıb. Birisi özündən razı halda, yekə-yekə, lovğa-lovğa danışıb heç kəslə hesablaşmayanda bu məşhur el deyimindən istifadə edirlər.

Oykonimlər haqqında tapmacalar da az deyil (3):

Nə burda var, nə orda,

Doludur Naxçıvanda (duz).

Oykonimlər haqqında bayatılar çoxluq təşkil edir. Naxçıvan adına bir bayatıya diqqət edək:

Naxçıvanın düzü var,

Büllur kimi duzu var.

İki könül bir olsa,

Kimin ona sözü var.

Ordubad haqqında olan bu bayatı da dillər əzbəridir:

Əzizim Ordubada,

Yol gedir Ordubada,

Sərkərdə qoçaq olsa,

Heç verməz ordu bada.

Dəmarından qeyrət qanı axan hər kəsin ürəyində yaşayan bir vətən nəğməmiz də var:

Əziziməm Qarabağ,

Şəki, Şirvan, Qarabağ,

Aləm cənnətə dönsə,

Yaddan şıxmaz Qarabağ.

Oykonimlər əksini tapmış bayatılara Sarı Aşıqda daha çox rast gəlinir.

Aşıq, Qaramanlıdı,
Xalın Qaramanlıdı.
Yaxşının tənəsindən,
Yenə qar amanlıdır.

Bayatıdakı Qaraman oykonimi Əhliman Axundovun qeyd etdiyi kimi Laçın rayonundakı Qaraman kəndinin ad ilə bağlıdır. Ə.Axundovdan fərqli olaraq bir çox tədqiqatçılar Türkiyənin Qaraman adını Türkiyənin Anadolu vilayətində olan Qaraman köyləri ilə əlaqələndirir. Zənnimizcə, hər iki variant qəbul ediləndir. Çünki, qədim mənbələrə əsasən, Sarı Aşığın İranın Qaradağ mahalından Zəngəzur – Laçına köçüb gəlməsi bizə məlumdur. Hər halda həm Sarı Aşıq, həm Qaraman, həm də Qarabağ bizimdir və bizim olacaq. Bağdad adına Sarı Aşıqdan bir bayatı:

Aşıqəm, bağda dara,
Zülfünü bağda dara
Vəfalı bir dost üçün,
Rumu göz, Bağdad ara.

Məlumdur ki, Sarı Aşıq Laçın rayonunun Güləbird kəndi yaxınlığındakı Qaradağlı kəndində yaşamışdır. Bu haqda Azərbaycanın görkəmli maarifpərvər şairi Həsənəli xan Qaradağının «Təzkireyi-Qaradaği» əsərində «Aşıq Qurbanəli və ya Sarı Aşıq və haqq aşığı deyilən şəxsın seyrü-süluki» sərəlvhəli yazısında oxuyuruq: «Zahirən bu ati pak şifteyi-ruzigardır. Əslən Qaradağ mahalındandır. Çox qədim vaxtlarda gəlib Qarabağın Zəngəzur mahalında Həkəri çayının kənarında vəqə Güləbürd adlı qəryədə sükna edib». Bu cinaslı bayatılarda həmin kənd adı işlənmişdir

Mən aşıq, Güləbirdə,
Yol gedir Güləbirdə.
Yaxşı yar qarşı gələ,
Üzümə gülə bir də.

Və ya

Mən aşıq Güləbirdə,
Şeh düşdü Güləbirdə.
Bir quş olub uçaydım,
Qonaydım gülə bir də.

Oykonimlərə aşiq yaradıcılığında daha çox rast gəlinir. Klassik aşıqlarımızdan Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının, Aşıq Musanın, eləcə də bir çox müasir aşiq və şairlərimizin yaradıcılığında oykonimlərlə bağlı nümunələr yetərincədir.

Aşıq Musanın şeirlərində oxuyuruq:
Bir yanda yaylaqdı Keçili, Dəllər,
Bir yanda yurd salır o ağır ellər.

Burada Dəllər və Keçili türk tayfalarına mənsub olan həm dağ/yaylaq, həm də qədim kəndadlarıdır. Onu da qeyd edək ki, şeirdə adı çəkilmiş Dəllər bizim yaxşı tanıdığımız Şəmkir rayonunda yerləşən Dəllər (keçmiş adı Tərs Dəllər -Tərsçayın sahilində yerləşdiyinə görə belə adlanmışdır) deyil. Bu Dəllər İrəvan quberniyasının Yeni

Bayazid qəzasında 1918-ci ilə qədər mövcud olan və qədim türk tayfaları yaşayan kənd olmuşdur. Yeri gəlmişkən, qədim Borçalının Bolnisi və Başkeçid rayonlarında, Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil ostanının Xalxal şəhristarı ətrafında da Dəllər adında kənd var. Qubadlı rayonunda da Həməzəli adında məşhur bir kənd var, onun da adına çox zaman Dəllər Həməzəlisi deyirlər. Təəssüf ki, bir çox kəndlərimiz kimi İrəvan quberniyasındakı Dəllər kəndinin də əhalisi 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən qovulmuş və nəticədə kənd tamamilə dağılmışdır. Qubadlı rayonundakı Dəllər Həməzəlisi isə 1993-cü ildə ermənilər tərəfindən işğal olunmuş, şükür ki, artıq azad olunub. O ki qaldı Keçili kəndinə. Bu kənd İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalının Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində 1832-ci ilə qədər mövcud olan kənd adıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunda və Şəmkir rayonunda da eyni adda kənd var. Qeyd edək ki, əzəli türk torpağı olan Zəngəzur mahalında Keçili, Quşçular, Qurdqala, Axtaxana, Atqız, Ördəkli, Bozdoğan, Qaraqoyunlu və digər zoonimlərə də rast gəlinir. Bundan başqa Bərdə, Gəncə, Şəki, Şirvan, Qaradağ, Kürdüstan, Dərələyəz, Sərab, Urmiya, Şəmsəddin, Təbriz, Dərbənd, Turan və s. oykonimləri haqqında da maraqlı nəğmələr, mahnılar kifayət qədərdir.

Oronimlər haqqında əski ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumat əldə etmək mümkündür. Məsələn, Ana kitabımız «Kitabi-Dədə Qorqud»da qışda-yazda qarı-buzı əriməyən Qazlıq/Qazılıq dağ (indiki Qafqaz dağı), Ağlağan (rus mənbələrində «Mok-rıy qor» kimi işlənir), Cızıqlar, Günortac, Gög(k)cə/Göyçə (Göyçə vahidi hidronim kimi də müşahidə olunur), Qaradağ (Daşkəsən, Gədəbəy və Naxçıvanın Şahbuz rayonunda indi də belə dağ var), Qaraçuq (Xocavənd rayonunda indi də belə dağ var), Ala dağ, Altay, Bodın-İnli, Saqçaq, Ağ qaya, Alaş, Ağayıl/Ağ yal, Qara ayıl/Qara yal, Arqıç qır və s. Onu da qeyd edək ki, «Qazılıq qoca» antroponimi, «Qazılıq dağ» oronimi və «Qazılıq at» zoonimi bir-biri ilə bağlı onomastik vahidlərdir. Bir çox şəxs adları, məsələn, Abdal, Ağababa, Ağaverdi, Almaz, Altay, Baba, Camal, Dağbəy, Dağbəyi, Dağxan, Elbrus, Qafqaz, Himalay, Xanağa, Xəzər, Qoşqar, Qara, Qaracalal, Qasım, Kazbek, Vəli və bir çox adlar da oronimlər əsasında yaranmışdır.

Onu da qeyd edək ki, «Dağa inam Azərbaycan xalqının soykökündən gəlir. «Dədə Qorqud» boylarındakı «Qarlı dağa tağların yığılmasın», «Qara tağa yetgü-giğdə aşit versün» alqışları, «Qazlıq tağı, aqar səniñ suların, Aqar kibi aqmaz ol-sın», «Bitər səniñ otların, Qazlıq tağı, Bitər ikən bitməz olsun», Qaçar səniñ keyik-lərin, Qazlıq tağı, Qaçar ikən qaçmaz olsun, taşa dönsün» qarğışları, «Qarşu yatan qara tağım yüksəgi, oğul», «Qarşu yatan qara tağım yüksəgi, qartaş», «Qarşu yatan qara tağımı aşmağa gəlmişəm» deyimləri deyilənlərə bir sübutdur.

Azərbaycan, həm də ümumən türk toponimikasında yaşamaqda olan, məsələn, Türkmənstanda - «Kara tav», Qırğızstanda - «Qara too», Qazaxıstanda - «Qara tau» şəklində işlənən «Qara dağ» oronimi həm də ta qədimdən obrazlı ifadələr şəklində işlənib. Nümunələr yetərincədir:

Qarşu yatan qara dağlar,
Qarıyıbdır, otu bitməz (“Dədə Qorqud”)

Və ya

Qarşu yatan qara dağlar,
Dağlar, səndə qarım qaldı (“Koroğlu”).

Oronimlər əksini tapmış poeziya nümunələri kifayət qədərdir. Ağrı, Dəlidağ, Murov, Qaf, Qafqaz, Göyözən, Qoşqar, Kəpəz, Şahdağ, Salvartı, Bisütun, Qars, Mozə və bir çox dağ adlarını misal göstərə bilərik. Aşıq Alının «Eylər-eylər» rədifli qoşmasında Ağrı və Qaf dağı haqqında oxuyuruq:

Alıyam, sözlərim safadır-safa,
Dünya müxənnətdir, insan bivəfa.
Höküm eyləsə Ağrı ilə o Qafa,
Tökər dəryalara sel eylər-eylər

Və ya

Osmanlının Ağrı dağı,
İğidlərin papağıdı.
Kür -Arazın şalələsi,
Xalqımızın çırağıdı.

Və ya

Dərdim Ağrı dağıdı,
Dərdim vursa dağıdı.
Dünya gözəmə, dolansam,
Yenə ağzım ağıdı.

Qars dağı haqqında:

Eləmi Qarsa tərəf,
Yol gedir Qarsa tərəf.
Fələk aman vermədi,
Gedəydim Qarsa tərəf.

Dəlidağ haqqında:

Bir yanı Naxçıvan, bir yan Dərələyəz,
Xof eylər səcdənə kimsənə gəlməz,
Alı qoynundasa, qəddi əyilməz,
Narəs qalar, olmaz qoca, Dəlidağ.

Qeyd edək ki, Dəlidağ təkcə biz düşündüyümüz kimi Kəlbəcər rayonunda deyil. Belə ki, yaxın keçmişdə Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında, indi isə Qərbi Azərbaycanın Dilican şəhəri ərazi-sində, Tiflis quberniyasının Loru-Pəmbək qəzasında, indi isə Qərbi Azərbaycanın Kalinino rayonunda, Laçın rayonunda Mıxtökən silsiləsində, Zəngilan rayonu ilə Cəbrayıl rayonu sərhədində də Dəlidağ adlı dağımız var.

Murov dağı haqqında Məmməd Araz «Şeirə götür» adlı şeirində yazır:

Dırman dağa, en arana,
Aş Murovu, keç Muğana.
Qar sinəsi, günəş üzü
Günəş altıda yana-yana.

Məmməd Araz Səməd Vurğuna yazdığı «Sən tələsmədin» adlı şeirində Qafqaz və Göyüzən dağını da xatırlayır:

Gah oldu oylağın Göyüzən dağı,
Sözünlə açıldı ayın qabağı.
Əsl bayramını bayramqabağı
- Elədi görəndə gözəllər səni.

Gah sinən Kür oldu Kür qırağında, Qafqazla tən durdun Qafqaz dağında.

Muğandan qayıdıb iş otağında
«Muğan»ı yazanda tələsmədin sən.

Göyçə gölündən o taya baxanda il boyu qarı əriməyən Ağmanqal, Mıxtökən, eləcə də Kəlbəcərdə yerləşən Alagöl gölü (Yevlax, Şəki-Zaqatala və Qazaxıstanda da belə bir göl var) haqqında Aşıq Alı «Düşər» rədifli qoşmasında yazır:

Ərzəyin yaylağı, Gözəl oylağı,
Bir zaman yadıma Başdibel düşər.
Ovqanın yaylağı, Şahmar bulağı,
Ağmanqal, Mıxtökən, Alagöl düşər.

Oronimlərə bayatılarda daha çox rast gəlirik. Məsələn, «Ağlağan» oronimi haqqında:

Əzizim ağlağandı, Qaraqaş, Ağlağandı.
Gedək dərd bilənlər Görək kim ağlağandı?

və ya

Əzizinəm Ağlağan,
Qaraqaşla Ağlağan.
İldə bir tufan eylər,
Görünməmiş Ağlağan.

Şahdağ və Qoşqar haqqında Zəlimxan Yaqub «Belə qocalasan» adlı şeirində yazır:

Ya Qoşqar olasan, ya da Şahdağı
Borandan, tufandan, qardan, yağışdan,
Belə bac alasan, bac alanda da!

Gözəldərə, Əyricə, Verst dağları haqqında Aşıq Alının «Düşər» rədifli qoşmasında oxuyuruq:

Aşıq Alı deyər, üç gözəl dərə,
Çiçəkli, şaqaylı, xoş gözəl dərə.
Əyricə, Verst dağı, Baş Gözəldərə,
Üç dağ bizim üç dağlara bənzərsən.

Göründüyü kimi, Gözəldərə, Əyricə, Verst dağ adlarıdır. Qeyd edək ki, «Gözəl dərə» oroniminə Qubadlı rayonunda da rast gəlinir. Bu dağ Göyərəbbas kəndindədir. Görünür, çox gözəl yer olduğuna görə ona «gözəl dərə» adı verilib. Bu el haqqında adına layiq gözəl bir bayatımız da var, dəst-xəttinə görə Sarı Aşıq bayatısına oxşayır:

Əzizinəm göy dağdan,
Əskik olmaz göy dağdan.
Elə bir ah çəkdim ki,
Enib gəldi göy dağdan.

Dağlar yer kürəsinin təxminən qırx faizini təşkil etsə də (Azərbaycanda bu rəqəm altmış faizə qədərdir, dağların sayı isə respublikamızda səksənə yaxındır), oronimlərlə bağlı atalar sözlərimiz o qədər də çox deyil. Hətta Azərbaycanın ən gözəl beş dağı olan İlandağ, Şahdağ, Tufandağ, Kəpəz və Bazardüzü dağları haqqında da atalar sözünə rast gəlmədik. Amma ola bilməz ki, olmasın. Məsələn, mən çox axtarandan sonra Ağbaba folklorundan Ələyöz dağına aid belə bir el deyimi tapdım: «Buna heç Ələyöz dağı da dayanmaz», yəni bixərçdir. Ana kitabımız «Kitabi-Dədə Qorqud»da rast gəldiyimiz bir atalar sözünə diqqət edək: «Bir yiğidi qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər, tələb eylər, nəsibindən artuğın yeyə bilməz». Amma dağ adı ilə bağlı atalar sözlərimiz kifayət qədərdir (2).

- Dağ ağrı çəkdi, nə doğdu? - Siçan;
- Dağ başı duman olar;
- Dağ başına qış gələr, igid başına iş;
- Dağ başında xırman qurma, sovurarsan, yel aparar;
- Dağ başından duman əskik olmaz;
- Dağ bizim, ceyran bizim, ovçu burda nə axtarır;
- Dağ da olsan, dağa daldalan;
- Dağ dağa arxadır;
- Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar/rastgələr;
- Dağ dediyin ucalıqdır, ucalıq;
- Dağ iti gəldi, bağ itini qovladı;
- Dağ quşu dağa yaraşar, bağ quşu bağa;
- Dağ Məhəmmədin yanına gəlməsə, Məhəmməd dağın yanına gedər;
- Dağ nə qədər uca olsa, el üstündən yol salar;
- Dağ ola, duman ola, qırmızı tuman ola, mən olmayım, sən olasan;
- Dağ səfasız olmaz, gözəl vəfasız;
- Dağ yeri - duman yeri, yurd yeri - guman yeri;
- Dağ yeriməsə, abdal yeriyər;
- Dağ yıxılmasa, dərə dolmaz;
- Dağa desən oğrudur, başını əyər.

Aparduğumuz tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, qədim oykonimlərin, eləcə də oronimlərin bir qismi tədricən arxaikləşmiş, işləklidən düşmüş, beləliklə sıradan çıxmış və unudulmuşdur. Odur ki, ümumtürk toponimlərinin areal sisteminin ümumi mənzərəsinin daha aydın təsviri üçün onların hər birini bir daha araşdırıb dərinlən təhlilə cəlb etmək, mövcud toponimik lüğətləri əlavələrlə birlikdə yenidən tərtib edib və əldə olan materialları gələcək nəsillərə çatdırmaq çox zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988.
2. Atalar sözləri. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Mətanət Yaqubcızı, Bakı, "Nurlan", 2013.
3. X.Məmmədov. Folklorun elmi rüşələri. Bakı, "Elm və təhsil», 2019

